

Злочинна тьма

Клим Поліщук

Осіння ніч схиляє своє чоло додолу, і в білих туманах таємничо шепочуться тривожні сни. Стокрилі вітри летять із холодної півночі, і про щось сумне гомонять поліські ліси. Темне, захмарене небо ридає дрібними сльозами осіннього жалю. Навколо мовчанка і смертельна втома панує. Тільки там, в глибині лісів, на вузькій заболоченій дорозі, що безконечно довгою биндою простяглася над прудкохвилюю Случчу, притаїлося і гомоніло маленьке людське життя.

Важкий драбинчастий віз повільно, з жалібним скрипінням тягнувся за парюю сухоребрих коненят, які, виснажені тяжкою мужицькою працею, безсило плентаючись ногами, покірно везли важкого воза, самі навіть не знаючи того, куди везуть його і кому се потрібно. Мужицька доля не пестила їх, як не пестила і самого господаря. Вони вічно возили; в надмірній праці надривали свої сили; їх завше без милосердя били, і вони завше були голодні. Жалібно витягнувши свої нужденні голови, сумно дивлячись у далеч безконечної, важкої, заболоченої дороги, вони все йшли і йшли. Одно лише знали, що мусять тягти цього важкого воза доти, доки тягнеться перед ними ся безконечна дорога.

На возі сиділо четверо людей. На передку воза сидів господар підводи, високий, тонкий, з густо зарослим лицем мужик в кожусі і чорній смушевій шапці, поруч його сидів сліпий лірник з білою старечою бородою і держав на колінах свою ліру, позаду сиділо двоє, одягнені в сірі солдатські шинелі, одноманітних людей, які зараз поверталися з фронту до своїх домівок. В одного були великі котячі вуса, чим він і відрізнявся від свого сутулуватого товариша. Перед ними, десь далеко, мала бути залізнична станція, куди вони зараз їхали сею лісовою грузькою дорогою.

Вгорі темне небо, обважніле від хмар, низько нависло над лісами і, здавалося, загрожувало задушити їх собою. Між високими деревами злобно і суворо крикали ворони і в п'ятьмі ночі літали навмання, стараючись знайти затишне місце на вогкій гілляці.

- Горілки! Давай ще горілки! Давай мені, хай нап'юся я, забуду за горе своє! Як балювать, так балювать, а ж п'ють, так випивать до дна! Нащо нам здалися гроші, як хочеться радості!..

Всі четверо гуляли і з череп'яної філіжанки по черзі пили жовтувато-руду саморобку. Щораз наливалася вщерть брудна філіжанка і гостра саморобка, забиваючи дихання, насильно вливалася в жадаюче горло.

На возі лежить барильце з саморобкою, біля якого сидить отой чоловік з котячими вусами і безперестанку наливає іншим, і п'є сам. Здається, що вони забули за все або все забуло їх. Такі чужі і таємничі навколо їх були ліси, така безконечна дорога лежала перед ними.

- Горілки! Давай горілки! Хай я знатиму те, що за три роки волі дочекався!

Дурниця те, що ми темні... нічого, все нічого... Нам ніколи сонце не світило і не буде світити, коли ми самі не заставим його се зробити. Ніч темна, тумани душать, а небо осліпло. Мені холодно і я хочу пити. Налий мені повнісіньку – і я вип'ю до самісінького дна. Люблю все робити до кінця. Хто нас посміє за се осудити?..

Так говорив сутулуватий чоловік, а чоловік з котячими вусами помалу наливав повну філіжанку і, подаючи йому, промовляв:

– На здоров'я, пийте! Нам вже давно не всміхалася доля і не світило сонце!

Чорні ворони зловіщим криком віщували їм нещастя, а вони їхали і нічого не відали, і не знали, так само, як і сі коні, які не знали того, чи довго ще їм тягти важкого воза.

Ще за дня вони вибралися в дорогу, і так їх ніч захопила. Обидва йшли з одного полку і в одне село верталися – земляки були. В однім селі спочинути сіли, а їх до хати люди запросили і саморобкою почастували. Коли зашуміло в голові, то вони найняли собі візника і за останні гроші ціле барильце горілки купили собі на дорогу. Ще коли гуляли там, то їм лірник грав на лірі, а вони танцювали. Як вилізли на віз, то жаль їм було кидати сліпого, так і його взяли з собою, щоб грав їм в дорозі, щоб веселіше було їхати. В дорозі гуляли, співали, кричали і без кінця-краю пили.

– Радуеться серце, що скінчилися муки, давай же горілки, давай! Давно пив горілку!

Вони п'ють і не помічають, що ледве сунеться їх віз і ледве тягнуться в грязюці коні. Вони ще трохи відчують надзвичайну вогкість сеї надзвичайної холодної осінньої ночі, яка неначе впливала десь із півми лісових низин і намагалася задушити своїм диханням все життя, кожний згук, кожний голос.

Повільно стихає шум лісів, і стомлений вітер безсило згортає крила свої. Замирає шелест пожовклого листя, ще нижче схиляється важке небо, ще густіші снуються тумани, і тільки десь внизу без втоми хлюпочуться і шумують хвилі Случі.

Мовчать столітні велетні-сосни, мовчить заболочена дорога, мовчить захмарене небо – і все затихло, заніміло.

Тільки вони одні все п'ють, розважаються, нарікають і все їдуть і їдуть.

Колись, в один проклятий день, був початок всього. Тоді їх вигнали з рідних хат, одірвали від плуга, від жінок і дітей. Остригли голови, перевдягли в сіру одягу і в руки дали важкі рушниці з багнетами, які стали для них карою неба і помстою сатани.

Вони опинилися в чужих полях, де гинули від холоду і голоду; довгі дні терпіли нужду і знущання над собою в той саме час, як в їх очі зазірала смерть. В тяжкій тузі за рідними вони злobili і гинули, гинули. Покірно копали окопи, будували землянки і ставили хрести на свіжих могилах своїх товаришів. Вони, подібно гадам, плазували в грязюці, де цілими днями пролежували в засідках на інших, таких же самих людей, і все задля того, щоб своє життя зберегти, щоб не полягти даремне.

А за їх спинами кипіло інше життя і інші діла творилися. Зігнувшись в три погібелі, в зимові ночі вони сиділи в своїх снігових окопах, а в той час, цілком безпечні за себе, в великих осяяних електричним світлом містах, творилися розпусливі бешкети і

маскаради. Вони, проклинаючи той день, коли з'явилися на світ, з вірою і надією молилися Невідомому, щоб скорше скінчилися часи мовчазного терпіння. Вони вічно працювали і ніколи не були ситими. Поливали кривавим потом кусок свого чорного хліба, а кров'ю своєю боронили спокій своїх товаришів.

Зараз вони, виснажені і знесилені, вертаються додому з голодним ротом і порожніми руками. Чи зможуть вони знайти спокій під рідною стріхою? Страшна образа стогне в їх душах, а в серцях наростає страшна і незрозуміла злоба.

Вони помалу скаженіють від випитої саморобки і самі не знають, на чому б і на кому вилити гнів свій і зігнати злобу. Щастя для них – се те сонце, яке ніколи їм не хотіло світити, коли його не заставиш, а як його заставити, як? Світ людський... се пекельне страховище, страшна мара...

Як перемогти його? І їх обхопила страшна жадоба все знищити, розбити, зруйнувати так, щоб каменя на камені не лишилося. Бажалося без жалю когось мучити, насилувати, розривати на дрібні шматочки і з чортячим реготом знущатися над усім, що тільки шанується людьми, які ще не були в кривавих полях. Хотілося все перевернути і могутньою рукою скинути в безодню небуття, щоб прийшла на весь світ тьма і принесла вічний спокій, сон, мовчання і тишу.

Але вони безсилі се зробити навіть і тоді, коли їх язики висихають від злості, вони б'ються кулаками в свої груди і кричать, що ще прийде день страшної голодної помсти, коли сонце заплаче кривавими сльозами. А через те вони п'ють, щоб горілкою загасити той страшний вогонь, що палить їх душі і серця.

Вони п'ють і п'ють...

– Дай мені горілки, хай я нап'юся!

Вдома чекають їх голодні діти. Хліба вже давно немає. З мокрих стін і стелі капає холодними краплями вода. До дверей штовхається нахабний реквізитор. Скоро зима. Холодні білі мовчазні сніги заметуть убогі села і заморозять життя суворі морози. В полях настане мертвий спокій мовчазної пустині, де голодна худоба не знайде паші собі. Безкрайня туга! Се прокляте з'явище треба скорше прогнати, щоб на його місце поставити щось інше, більш радісне і більш надійне, от хоч би таке, як Свят-вечір в рідній хаті.

Вони п'ють. Ілюзії не з'являються. Жорстоке з'явище стоїть перед очима, як ненажерлива потвора, що розкриває свою чорну пащу, намагаючись прогинути свою жертву.

– Горілки! Давай горілки, хай веселіше буде! – По самі вінці налита філіжанка гуляє з рук в руки.

– Діду, на ось і пий! Пий до дна, а потім заспіваєш нам жалібної.

Тремтячими руками бере старий філіжанку і, захиляючись, випиває до дна. Потім береться за ліру і тихо грає щось сумне і урочисте – церковне щось...

– Співай нам, діду, про мужицьке горе і страждання!

Піднявши до чорного неба великі більма сліпих очей, він налагоджує ліру та починає ридати старими струнами.

Він співає...

Співає чорне небо, обважніле над їх головами, співають зграї чорного вороння, співають ліси, співає смерть невчасно згаслого проміння щастя в мовчазних небесах безконечності. Співає журба, вклякнувши перед лицем суворого життя; співає чорний піт, що падає з чола в брудне болото; співає право, зневажене силою; співає всесильний гнів простої душі, розбитої стражданням. Співає й скаржитись велика туга переможених і знесилених; кричить співом вихор свавільних душ, в яких сплітаються блискавиці громів; протестує обурення палаючих сердець, в яких нарастають перші пориви майбутніх ураганів.

Ридає ліра і про мужицьке горе словами розповідає. Розповідає про те, як плаче мужицька доля, коли в очеретах тужать осінні вітри. А вгорі, над верховіттями дерев, слухають хмари сумної пісні і мовчки кудись линуть і линуть.

Схилились голови на груди і голосні вигуки приєдналися до звуків ліри, які, як довгий батіг, безмилосердно билися і хльостали в чорне лице неба.

– Горілки! Дай мені горілки, хай загартуються мої жили і кості!

Знову повна саморобки філіжанка гуляє. Чоловік із котячими вусами б'є себе кулаком по голові і кричить кудись у тьму лісів:

– Хіба ж се пісня! Се проклін і лайка, а не пісня! Кого ж сей старий дурень лає, кого проклинає?!

Затихли співи. Затихли голоси. На мить стало тихо. Протяжний грізний гомін лісів гомонів уперто.

Туга, як злодій, підкралася і засіла біля барильця з саморобкою. Забулися пити. Мовчки їдуть і слухають, як скриплять колеса, як шумлять дерева навколо. Всім їм хотілося припасти до полудрабків головою і гірко плакати над своєю безпорадністю.

По дорозі, помалу, ледве переступаючи з ноги на ногу, йшов хтось сірий і маленький. Побачивши людину, всі наче віджили:

– Гей, чоловіче добрий! Хто ти і куди йдеш сам-один в таку тьму?. Йди до нас, так ніг не надриватимеш! В нас туга в душі, так зате можемо потішити серце! Йди сюди, а тут і саморобка, і музика є... все є, а тільки щастя немає! Йди!

Прохожий стоїть нерухомо і мовчки позирає на воза, де сидять якісь чудні люди. В його грудях щось заговорило передчуттям страшного, і він не знав, що робити. Тіло його відчувало страшну втому, яка тягла до воза, а в серці щось говорило болючою тривогою.

– Ну, товаришу, скоріше! Веселіше буде нам і тобі! Знесилився, бідний, так хай одпочинуть ноги твої...

Ще хвилина вагання і нерішучість прохожого переходить в рішучість, і він сміливо йде до воза. Вилізаючи на віз, він витирає полою шинелі піт на чолі і ніяково каже:

– Проклятуща дорога, ноги не можна витягти з грязюки, ледве що тридцять верст прошкандибав за день. Йду і йду, що аж під грудьми зболіло. Сили вже такої немає, як-то колись була. Позиція з'їла здоров'я моє...

– Так ти такий самий солдат, як і ми? Так і доля наша однаковісінька. Подивись

навколо, яка тьма скрізь! Ми їдемо додому з порожніми руками. Ха-ха-ха! І ти, як видно, так саме вертаєшся. Горілки! Пий, товаришу, горілочку-саморобочку. Ми за останні гроші придбали її, аби тільки мужицька радість прийшла в наші душі.

Подорожній бере філіжанку і випиває все до краплі. Йому ще наливають і він випиває все до дна, не думаючи і не вагаючись.

- Так ти справді гарно вмієш пити! Пий, товаришу, пий, скільки влізе в горлянку, бо тільки з горілкою краще в світі живеться.

І подорожній п'є і п'є.

Старий лірник знов зводить до неба свої більма і знов ридає його ліра.

Далеко на сході, над лісами і туманами, серед хмар стало пробиватися бліде світло; сходяв місяць і його бліде проміння інколи зганяло тіні на лицах подорожніх. Обабіч дороги високі дерева стали нагадувати собою чудернацьких велетнів, і здавалося, що вони вели між собою таємничу змову проти сих людей. Шкуратяний кажан сполохано пролітав над їх головами, а десь в глибині лісів пронизливо і розпачливо гукали сови.

Подорожніх се не цікавило майже. Одноманітно і сумно, голосом безнадійності, ридала ліра. Філіжанка з саморобкою гуляла, як і раніше, а прохожий товариш, під шумом хмелю, весело і задоволено говорив і говорив.

- Кажу вам, що чоловік, заки він живе на світі, так мусить дбати за себе. Щоб там не було, а він мусить бути чоловіком! Зруйнуй все, поломи замки, а хліба кусок щоб ти мав завше. Я не такий дурень, як вам здається, щоб вертатися додому з порожніми руками. Ні, ось моя праця і старанок!

І він з усієї сили гатить себе кулаком в груди.

- Два папірці по 250, а коли їх скласти в один папірець, то буде цілих 500. Кажу вам, що треба дбати. А папірці такі новенькі, ви ще й не бачили таких, бо вони тільки що вийшли... папірці новенькі, два папірці і кожний по 250... нове правительство їх випустило... Ось вони! Дивіться!

Він розстібає шинелю і достає з-за пазухи біленьку хустиночку, з якої виймає дві бумажки, по 250 карбованців кожну, і з реготом махає ними в повітрі. Візник і обидва запасні скам'яніли від такої вражаючої несподіванки і мовчки, як зачаровані, дивилися то на прохожого, то на його гроші. Чоловік з котячими вусами, забувши навіть за своє барильце з саморобкою, жадібно простяг руку, щоб переконатися в правдивості слів подорожнього; візник теж, покинувши віжки, повернувся на колінах і теж простягає для чогось руку, і другий, сутулуватий, запасний сидів вирівняний, як струна, і пильно стежив за кожним рухом чудного подорожнього. Тільки один сліпий лірник байдуже грав своєї безконечної пісні.

- Не дарма я був і на війні. Що з того, що каптенармус маленький собі чоловік, але зате ж копійка в нього є! А зараз я їду додому. Пустили зовсім. Гей, ви, чого роти пороззявляли! Горілки давайте сюди, а як не стане, то я ще стільки куплю вам її. Шануйте мене, кажу вам, а не сидіть бабами!

Сховав свої гроші за пазуху і сам наливав собі і пив, ні на що не звертаючи уваги. Він пив і не помічав того, що серед подорожніх запанувала якась незрозуміла мовчанка

і що ніхто нічого не відповідав на його слова.

В п'їтмі чується, як важко дихають подорожні. Два папірці не зникають з їх очей, вони хльостають по їх гарячих чолах, як холодні крила кажана. Цілих 500 карбованців!

Вони ніяк не можуть зрозуміти того, як в сього чоловіка можуть бути такі великі гроші в той час, як вони ні з чим ідуть додому. А вдома бліда жінка, голодні діти, обірвана хата та сухоребра корова. Навіть копійчаного гостинця для дітей не привезуть, а тут, перед самим носом, такий самий чоловік, як і вони, гордо хвалиться грішми.

Вони мовчать і так починають розуміти один одного. Один в другого бачить страшну безодню в душі і нестриману жадобу, і злість в очах. Вони відчують те, що скоро мусить статися, і з жахом позирають один на одного.

Ніхто вже не просить і не п'є горілки. Заціпилися уста їх. Ніхто не просить грати, бо лірник став зайвим зі своєю лірою. Мовчанка душить їх, а язик не в силі вимовити слово. Чутно, як важко сопуть коні і скриплять дерев'яні колеса в грязюці.

Враз знов озвалася ліра, здавалося, що сама темна ніч розридалася, самотня, забута, безутішна.

Схвильовані подорожні люди чують, що в їх серцях прокинулася якась сонна сила, яка ще раз кличе до свідомості, викликає на герць розуму те потворливе чуття, що злодієм закралося в душі на дні.

Кожному з них хочеться вирвати з рук старця ліру і доценту порвати всі струни, щоб вони не сміли так страшно грати. Щоб не сміли... А лірник все грає і грає. Жорстоко і безмилосердно заставляє струни жалібно ридати.

Задихаючись в п'їтмі, мовчать подорожні і, неначе по змові, все тісніше і ближче підсовуються до прохожого товариша.

Ніхто не сміє глянути в лице один одного, ніхто не відчиняє своєї душі, бо душі їх відчинилися самі собою один перед одним, і кожний бачить в них ту страшну прірву зла, де будується страшний дух жадоби. Всі три голови з'єдналися в одну, могутню і злочинну, яка запалила в собі мозок, витиснула з мозку свідомість доброго і утворилося страшне і чорне щось.

Прохожий захмелів і, нічого не помічаючи, все ще вигукував:

- Гей ви, чого затихли! Чи позакладало вам, чи що? Давайте ж горілки! Давайт...

Останнього слова він вже не міг скінчити. В тьмі неждано витягнулося дві жилуватих кістлявих руки чоловіка з котячими вусами і, як залізні обценьки, схопили його за горло. І в той же час, не кажучи нікому ні єдиного слова, без всякої змови, не показавши один одному й пальцем, сутулуватий запасний і поліський дядько-візник обоє поспішили протягти до прохожого товариша свої руки і сплелися в єдину силу, в єдине зло. Позбавлений змоги дихати, прохожий товариш одчайоно б'ється ногами, пазурами до крові рве їх за лиця, кусає зубами, як скажений собака, але все дарма...

Ще міцніше тиснуть за горло дві кістлявих руки, ще кріпше сутулуватий запасний надавлює на груди, ще страшніше б'є здоровими, мозолястими, міцними, як залізо, кулаками поліський дядько. Прохожий мукає, як зарізане теля, реве і хропе чудним,

далеким, почильним голосом, страшно в конвульсіях починає тіпатися його тіло, а із уст клубками покотилася кривава піна, з якої, як жало гріха, вистромився великий чорний язик, який повільно падає на груди, і той, ще раз страшно здригнувшись, покірно починає стихати.

Боротьба скінчилася. Лишається тільки ще забрати гроші. Але злочинці розступилися і старалися сховатися по кутках воза. З палаючим жахом в очах, важко дихаючи, вони злякано дивилися на трупа, який витягався і розростався на весь віз. Для них вже не хватає місця на возі і вони підгортають під себе ноги, щоб не торкатись трупа. Дарма все, труп розростається і розпухає в цілу гору, тиснеться до них і придавлює їх. Задихаючись і дрижучи всім своїм тілом, вони з невимовним жахом стежать за трупом, за його великими скляними очима, темним ротом і великим чорним язиком. П'ятсот карбованців лежать тут, на спухлих, як гора, грудях, але ніхто з них не сміє протягти туди свою руку.

Сліпий лірник, що нічого не чув за риданням своєї ліри, зараз покинув грати і просить горілки. Він просить, але ніхто не чує його; він простягає навіть руку, але ніхто нічого не дає в неї. Тоді він знову бере ліру і знову ридають струни над мовчазним трупом. Старий і сам того не знає, чого так жалібно, так тужно плаче його ліра.

Коли ось один подорожній вискочив з воза і, упавши в грязюку, миттю схоплюється і біжить в тьму лісів. Слідом за ним вискакує і другий і миттю дець зникає. Втікають від жаху злочинства свого і не знають, куди сховатися від нього. Дядько лишається сам-один і божевільним поглядом оглядає свого воза, дивиться на труп, на старого лірника, на свої нужденні конята і не знає, що робити зараз і що буде завтра, як зійде сонце. Куди сховати цього страшного трупа? Що робити з ним? І, поспішаючи, він вилізає з воза і починає божевільно бігти кудись у тьму, в тумани.

На возі лишається труп і лірник з лірою; одна пісня і смерть, яку покірно кудись везуть знесилені коненята.

Втікачі біжать все далі і далі. Втікаючи, вони бояться озирнутися назад і поспішають втекти якомога далі від місця страшного злочинства. Всі вони біжать у різні боки, але за кожним з них окремо, як велетенський кажан, летить сей страшний труп зі скляними, неморгаючими очима, з чорним великим виваленим язиком, з клубками кривавої піни біля рота і з новенькими папірцями на грудях.

А звідусіль, з усіх кінців великих лісів, лунають якісь страшні голоси, і в темряві чогось здригається земля.

Ось лірник перестає грати, якийсь час сидить нерухомо і чогось прислухується. Далі помалу починає чогось шукати навколо себе. Руки його наткнулися на труп і він шарпає його і кричить:

- Гей, чого поспалися! Пора вставати, п'яниці!

Але дарма! Ні згуку немає йому в відповідь.

- Ну, коли ви так гарно спите, так спіть собі, тихо спіть! Спіть собі, а я колискової заграю вам!

Запаморочений випитою саморобкою, він грає. Тихо поскиглює ліра, тихо везуть

коні, тихо поскрипують колеса. І коні, збившись в темряві з дороги, наїжджають над Случ, де глибоко внизу хлюпочуться холодні хвилі. Колеса помалу зсовуються над кручу і, вмиль, віз блискавицею перехиляється на бік і важким каменем падає вниз, і тягне за собою жалібно іржучі коні. Старий лірник хапається за трупа, щось шепоче зляканими устами. Як частину одірваної громом скелі від своїх берегів, проковтнула Случ свою несподівану жертву.

Ще крик лірника, останній і прощальний, ще одне жалібне іржання коней і все стихає в чорних хвилях ріки.

Кінчилось все...

Тиша, важка, як камінь, повільно налягає на ліси і поля.

На сході блідо-рожева смужка тихо ясніє і віщує недалеке сонце. Мовчки лежать навколо сиві тумани і чогось чекають.

м. Краснопіль (на Волині), 1917 р., 10 вересня.